

GARY STANLEY BECKER, A PREFERENCIÁK ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN IMPERIALIZMUSA

„I arrive by a devious route you observe at the thesis that flows naturally and even irresistibly from the theory of economics. Man is eternally a utility-maximizer, in his home, in his office – be it public or private – in his church, in his scientific work, in short, everywhere.”

(Stigler 1982: 35)

„...azok az öreg csehek, akik 1939. március 15-én a rádió mellett holtan fordultak le a székről, nyilván nem a cseh állampapírok várható esése feletti aggodalmuk miatt kaptak szélütést.”

(Bibó 1986. I: 512)

Bevezetés

Az elmúlt évtized közgazdasági Nobel-díjasainak névsorát szemlélve, a vezető amerikai szakfolyóiratok újabb évfolyamait átlapozva nehéz nem észrevenni azt a tendenciát, hogy a hagyományos gazdaságpolitikai, makroökonómiai szekértáborharcok és szintézisek rovására teret nyernek olyan irányzatok, mint a közgazdasági alkotmánytan (constitutional economics), az új intézményi közgazdaságtan, a kliometria, a vallás közgazdaságtana¹, a feminista közgazdaságtan. Kétségtelenül a közgazdaságtan intenzív (vagyis gazdasági problémák elemzésébe új tényezőket beépítő) és extenzív (nem gazdasági problémákat ortodox ökonómiai eszköztárral vizsgáló) átalakulása ez, amelynek egyik élharcosa Gary S. Becker.²

Becker munkásságának talán a legutóbbi időkig számosabbak voltak bírálói és kikacgói, mint azok, akik vették a fáradságot, hogy gondolatait alaposan megvizsgálják. Nem kétséges, hogy ő maga is akaratlanul hozzájárult sok félreértés megszületéséhez, követői nem egyszer túlzásokba estek. A közgazdasági terminológiát használó társadalomtudományi művek olvasója olykor kételkedni kezd abban, hogy komolyan vehetők-e például az intim szféra mikroökonómiájáról szóló, differenciális és integrálszámítással érvelő dolgozatok. Hogy csak néhány közismert gyöngyszemre utaljunk: „Az öngyilkosság közgazdasági elmélete”, a túlvilági élet közgazdaság-

¹ Áttekintésként lásd Iannaccone 1998. Magyarul: Cserne 1998.

² Munkásságának rövid áttekintését adja Becker Nobel-díjas előadása (1996: 139–161). Legfontosabb tanulmányai összegyűjtve: Febrero-Schwartz (eds.) 1995. Munkásságát sokoldalúan elemző tanulmánygyűjtemény: Pies-Leschke (eds.) 1998.

tana, a fogmosás és az alvás ökonómiája.³ Gordon Tullock, akit leginkább a Buchananal közösen írt *The Calculus of Consent* tett híressé, s akit Nobel-díjas szerzőtársa mint alkati közgazdászt (natural economist) jelöl meg (egyébként Beckerrel és Alchiannel egy sorban) (Buchanan 1987: 9) olyasmit fejtet, hogy a racionális szív- vagy vesebetegnek az alkohol rabjává kell válnia, hisz különben ép májjal, azaz nem azonos mértékben elhasználódott szervekkel szállna sírba... (McKenzie–Tullock 1978; Rowley 1987: 24)

Az alábbiakban mindezek ellenére azt igyekszem bemutatni, hogy a beckeri törekvések korántsem hóbortok vagy zsákutcás extravaganciák. Ahogyan valószínűleg az sem állja meg a helyét, hogy a közgazdászok a gazdaságpolitika mezején nap mint nap elszenvedett kudarcok elől menekülnek békésebb (?) vagy – úgymond – „közgazdászokkal még nem fertőzött” vizekre. Ugyanakkor azt hiszem, szükség van arra, hogy e törekvéseket, melyeket később a közgazdasági imperializmus névvel jelölök, módszertanuk felől is megvizsgáljuk. Ez a vizsgálat kissé apologetikus ízű lesz, mindenesetre igyekszik az íznek is okát adni.

Az imperializmus, vagy hogy szebben fogalmazzak: a közgazdaságtannak más társadalomtudományokkal való kölcsönhatása iránt Magyarországon szórványos az érdeklődés. A biztató ellenpéldákra és az értetlenség okaira itt nem térünk ki. Azonban érdemes észrevenni, hogy az akadémikus(i) közönyre fittyet hányva az első látásra nem gazdasági jellegű gyakorlati problémákkal szembesülő szakemberek érdeklődése, elsősorban a humán erőforrások témakörében mennyire figyelemre méltóan növekszik. Néhány évtizeddel ezelőtt még az úgynevezett nyugati közvéleményt is megbotránkoztatta az emberi tőke fogalma (vö. Becker 1996: 145), mely ma mind a metaforisztikusságot, mind az antihumánus mellékzöngéket nélkülözi (Becker 1993: xix).

Wittgenstein nyomán persze mondhatjuk azt, hogy saját nyelvünk (nyelvjátékaink) konstruálta világban élünk. Többféle értelemben felvethetjük a lét és tudat „dialektikus” összefüggéseit is. Az is igaz lehet, hogy a hétköznapi praxis a „tisztá tudomány” színe előtt nem sokat számít. Ám, vajon nem érdemes-e már csak ezen kérdések tisztázása végett is közelebbről szemügyre vennünk, mi van a beckeri preferenciák mögött?⁴

Terminológiai tisztázás

Az angol nyelvű irodalomban az economic imperialism terminus technicusként többnyire háromféle értelemben szerepel. Először mint gazdaság- és politikatörténeti kategória, például Eric J. Hobsbawm munkásságában. Másodszor mint az amerikai közgazdászok és a velük együtt beáramló gazdaságpolitikai elvek, reformjavaslatok megjelenése a világ többi országában. E két problémakörrel a továbbiakban nem foglalkozunk.

³ Valamennyi a *Journal of Political Economy*-ban jelent meg, az első 1974-ben komoly tanulmány formájában, a többiek inkább gúnyolódásképp, a Miscellany rovatban.

⁴ Ezek a preferenciák itt mint a tudós sajátjai is értendők. Erről számos érdekes részletet találunk Richard Swedberg könyvében (1990), amely másfél tucat neves közgazdással és szociológussal készült interjút és Swedberg gondolatgazdag kísérő tanulmányát tartalmazza „a közgazdaságtan és a szociológia megváltozott viszonyáról” (vö. Szántó 1995: 643).

A harmadik jelentés szerint a közgazdasági imperializmus, pontosabban a közgazdaságtan imperializmusa az a folyamat, amelyben „a közgazdaságtant a piacon kívül, azaz olyan területeken alkalmazzák, amelyeket hagyományosan a szociológia, a politológia, a pszichológia, a filozófia illetékességi körébe sorolnak” (Pies 1993: 91).⁵ Vagyis a közgazdaságtani elmélet akkor és annyiban imperialista, amikor és amennyiben eszközei és módszerei elterjednek a nem gazdasági jellegű társadalmi jelenségek vizsgálatában is. Az imperializmus megjelölés helyett – árnyalatnyi jelentésbeli különbséggel – előfordul a közgazdasági határátlépés, a nempiaci közgazdaságtan, a közgazdasági szemlélet (approach, Ansatz), az interdiszciplináris munka, a közgazdasági viselkedésemélet elnevezés is. Persze – mondják a kritikusok – ami a közgazdászok számára „multidiszciplináris perspektívák megnyílása, azt mások úgy érzékelik mint gyarmatosítást” (Green–Shapiro 1994: 204). Az imperializmus fogalmát ilyen értelemben először minden bizonnyal Ralph William Souter (1933) használta. Ezzel utalt azokra a problémákra, melyeket a közgazdaságtan „határátlépései” felvetnek, s amelyeket a továbbiakban részletesen tárgyalunk.

Az imperializmus persze nemcsak a közgazdaságtan sajátja. Tágabb értelemben az emberek gazdasági viselkedésével foglalkozó, eredetileg a gyakorlati (morál-) filozófia illetékességébe tartozó diszciplína is a modern természettudományok absztrakt, matematikai és fizikai problémákon csiszolódott módszertanának „esett áldozatul”. (Beed–Beed 1996; Mirowski 1991).

A közgazdaságtan imperializmusának módszertani megalapozása többféleképpen is lehetséges. Mindenképpen szükséges hozzá azonban annak meghatározása, hogy mi a tudományterületek elhatárolásának alapja.

A tudományt nem tárgya, hanem módszere definiálja

A közgazdaságtan egyik lehetséges – az imperializmus számára önként kínálkozó – definíciója Lionel Robbinstól származik. E szerint „a közgazdaságtan az a tudomány, amely az emberek viselkedését mint célok és különféle képp felhasználható szűkös eszközök közötti viszonylatokat kutatja.” (Robbins 1935: 16)⁶ Rövid,

⁵ Az ebben az értelemben vett közgazdasági imperializmust a következőkben röviden imperializmusként fogjuk megjelölni. Az elméleti háttérre lásd Stigler 1984; Hirshleifer 1985; Kirchgässner 1988; 1991. A legjobb áttekintést nyújtó, több nyelvre lefordított monográfiák: Becker 1976; McKenzie–Tullock 1978. Két mértékadó tanulmánygyűjtemény a nyolcvanas, illetve a kilencvenes évek közepéről: Radnitzky–Bernholz 1987; Ramb–Tietzel 1993.

⁶ Zeller (1991) részletesen elemzi, hogy ez a meghatározás mennyiben támasztja alá a pozitívista közgazdaságtan-szemléletet. Amellett érvel, hogy Robbins tudományfilozófiája Mises a priorisztikusnak nevezett szemléletéhez áll közel. Bár itt nincs mód kifejtetni, a misesi praxeológia (lásd pl. Mátyás 1996: 27–30) és a beckeri imperializmus közt számos összefüggés mutatható ki.

Érdemes megjegyezni, hogy Polányi a „gazdasági” terminus szubsztantív és formális jelentésének megkülönböztetése kapcsán, az előbbi mellett érvelve szól arról (1976: 231–233), hogy a formális ökonómia, „a racionális cselekvés logikája ... a saktól vagy a technológiától kezdve a vallásos életig vagy a filozófiáig” mindenütt alkalmazható, ahol többféle célra felhasználható, szűkösen rendelkezésre álló eszközökkel kívánunk célokat elérni. Természetesen Polányi saját elemzései, mint közismert, az így meghatározott formális ökonómiával szinte diametrikusan szembenálló módszertani irányba mutatnak.

közkeletű megfogalmazás szerint a közgazdaságtan a (racionális) választás tudománya. Erre hivatkozva jelenti ki Becker (1976: 5, 14), hogy „ami a közgazdaságtant mint diszciplínát a többi társadalomtudományi diszciplínáktól leginkább megkülönbözteti, az nem a tárgya (subject matter), hanem a szemlélete (approach). A közgazdaságtani szemlélet különös erőssége éppen az, hogy az emberi viselkedés széles skáláját fogja át... az emberi viselkedés elemzésének egységes vonatkoztatási keretét” nyújtja.⁷

Ennek a tudományszemléletnek azonban az is következménye, hogy az imperialisták sem tagadhatják annak lehetőségét, hogy esetleg épp anyaországukban, de bármely más probléma tanulmányozásakor is mások más módszereket használjanak. Ezzel Becker (1976: 13) olyannyira egyetért, hogy a termékeny együttműködés lehetőségét is elismeri. „A többi társadalomtudományok értéke nem csökken azáltal, hogy a közgazdasági szemléletet lelkes és tökéletes elismerésben részesítik. [...] Más tudományok kutatási technikái és eredményei jelentősen hozzájárulnak az emberi viselkedés megértéséhez. Vagyis, bár a közgazdasági szemlélet egy átfogó vonatkoztatási keretet nyújt, sok fontos fogalom és módszer más diszciplínáktól származik és fog továbbra is eredni.”

Az imperializmusok tipológiája

A közgazdasági imperializmus nem egységes annyira, hogy lakatosi értelemben egyetlen kutatási programot alkotna.⁸ A kemény magban szereplő, mozdíthatatlannak elfogadott feltevések, illetve a kutatások irányát, menetét kijelölő pozitív heurisztikák alapján három különálló tudományos kutatási programba csoportosíthatjuk a közgazdasági imperializmust. E formális ismérvek alapján a programok egymástól való elhatárolása még viszonylag egyszerű feladat. Azonban – mint látni fogjuk – az egymástól különböző kemény magok köré nem egyszer máskülönbön azonos vagy hasonló pozitív heurisztikák épülnek. Nevezetesen, minthogy a magfeltevések minden esetben definíció szerint az egész társadalom, sőt, egyik esetben természeti jelenségek magyarázatául is szolgálnak, bizonyos tényekre azonos hipotéziseket fogalmaznak meg, azaz védőöveik átfedik egymást: erre különösen az intézmények közgazdaságtana vonatkozásában figyelhetünk fel.

A programokat *tradicionális*, *pszichologista* és *a priori* imperializmusnak és imperializmusnak nevezzük. Mindháromban közös feltevések a következők (Monroe 1991):

1. a cselekvők célokat követnek;
2. a célok a cselekvők felismert érdekét tükrözik;
3. a célok elérését a lehetőségek szűkössége korlátozza;

⁷ Max Weber szerint: „nem a dolgok közötti tárgyi összefüggések, hanem a problémák közötti gondolati összefüggések jelentik a tudományok munkaterületeinek alapját: amikor új módszerekkel új problémának járunk utána, és ezáltal olyan igazságokat fedezünk fel, amelyek jelentős új perspektívákat nyitnak meg, akkor egy új tudomány születik” (idézi Pies 1993: 92).

⁸ Lakatos tudományfilozófiájára magyarul lásd: Lakatos 1997. Rövid összefoglalásul: Forrai 1996. Első közgazdasági alkalmazására: Latsis (ed.) 1976. A kutatási program fogalmával kapcsolatos nehézségekre, különösen a közgazdaságtani iskolák kapcsán: Antal–Wagner 1998.

4. a cselekvés a költségek és hasznok összevetésének (döntésnek) az eredménye; a döntéshozók egyének.⁹ Az első és a második program egyaránt tartalmazza az előbbieken túl;
5. a stabil, konzekvens preferenciarendszer;
6. a maximalizálás (a legnagyobb várható hasznosságú alternatíva választása) feltevéseit is.¹⁰

A tradicionális imperializmus

Az első, a tradicionális imperialista program korai elődöket tud felmutatni. A klaszszikus közgazdaságtan emberképének örökösei tartoznak ide. A neoklasszikus mainstream közgazdaságtan alapfeltevéseit nagyjából Friedman (1953) elvei szerint értelmezik,¹¹ de számukra a racionális haszonmaximalizálásnak empirikus tartalma van. Az imperializmust empirikus érvekkel igyekeznek megalapozni. Erre csak egyetlen példa: Posner (1981: 2) azzal érvel a piaci körülmények körén túli racionális kalkuláció empirikus relevanciája mellett, hogy nemcsak az üzleti életben, hanem például a párválasztásban is nagy tét forog kockán. A „nagy tét” számukra szinte mindig monetáris jellegű, legalábbis annyiban, hogy fizetési hajlandóság rendelhető hozzá. Az egyének közötti összehasonlítást a fizetési képesség és hajlandóság együttes mértékén mérik. Nem ragaszkodnak a tökéletes informáltság feltevéséhez, de a korlátozott információ számukra egyszerűen drága információt jelent. (A pszichológistákkal való explicit szembeállításban pl. Posner 1993a: 120.) A nem önző motívumokat nehezen tudják kezelni.

A tradicionális imperializmus (illetve – e program felfogása szerint – az emberi döntés) nem veszíti el (teljesen) gazdasági jellegét. A zsebe alapján kalkuláló homo oeconomicus (HO) emberképe nyomán igen általános, de nagyban hasonló pszichológiai állítások fogalmazhatóak meg szerintük az ember viselkedéséről. Végül: nem idegen tőlük az Alchian-tézis általánosított érvényű hirdetése sem.¹²

A program tanulságos áttekintését nyújtja Harold Demsetznek (1997) *a közgazdaságtan primátusáról* szóló előadása. Legfontosabb tételei a következők: az imperializmus (amelyet interdisciplinary work-nek nevez) sikere annak köszönhető, hogy a közgazdaságtan hagyományos határai között sikeres volt, míg a többi társadalomtudomány saját problémáival nem tudott megbirkózni. Másodszer, a közgazdaságtan

⁹ Az utóbbi feltevés a módszertani individualizmus (MI) egyik (ontológiai) megfogalmazása.

¹⁰ Az egyes feltevések értelmezése természetesen nem egységes, s a bemutatandó hármas felosztás is szenved mindazon hibáktól, amelyek a terminológiai újítások, kategorizálások, tipizálások sajátjai. Ugyanakkor az is kimutatható lenne, hogy az egyes szerzők (maga Becker is) – talán a módszertani tudatosság általános fogyatékoságai miatt – inkonzisztenciával felérő módon váltogatják álláspontjukat az imperializmus tudományfilozófiai, módszertani státusával kapcsolatban. Az ilyen inkonzisztenciák egyúttal azt is jelentik, hogy ezúttal nem feltétlenül a metaelmélettel, hanem a „tényekkel”, vagyis az inkonzisztens imperialistákkal van (ha van) baj.

¹¹ A tanulmány elemzésére és a körülötte kibontakozott vita első négy évtizedének áttekintésére lásd Mázsza 1994.

¹² A tézis (Alchian 1950) Blaug szerint (1980: 265): „Az a nézet, hogy a verseny megfelel egy olyan darwini szelekciós mechanizmusnak, amely pontosan ugyanazt az eredményt hozza, amely egy olyan világban következne be, ahol a fogyasztók maximalizálják hasznosságukat, a vállalatok pedig profitjukat.”

módszertana alkalmasan választott, összes feltevése pedig reális volt, ugyanis a decentralizált piaci rendszer „koordinációs mechanizmusainak” magyarázatára szolgált. Harmadszor, pragmatikus módszertant kell követnünk. Negyedszer, bár a közgazdasági módszertan előrejelző képessége csökken, amint a piaci kapcsolatoktól eltérő jellegű intézményi környezetet elemzünk (elhatárolódás az *a priori* imperializmustól), véleménye szerint nem született általánosan érvényes alternatív, azaz a racionális maximálást tagadó emberkép (elhatárolódás a pszichologista imperializmustól). Végül, minthogy a közgazdaságtan lényegében megválaszolta legfontosabb kérdését, most más jellegű problémák következnek, melyek más módszereket kívánnak.

Az első tétel egyrészt válasz Coase-nak arra a felvetésére (1994: 34–46; Szakadát 1995), hogy az imperializmusnak nincs jövője, hiszen a többi társadalomtudományok művelői egyszerűen elsajátítják a módszereket, a szakterület tényeinek ismeretében pedig eleve fölényben vannak. Demsetz szerint a coasei jóslat csak félig-meddig teljesült: a jog gazdasági elemzésével foglalkozó folyóiratokban például a közgazdászok szereplése az eltelt évtizedek alatt nem csökkent, sőt ellenkezőleg. Ráadásul – és erre már Posner (1993b: 209) mutat rá – a kérdésen, azaz hogy kinek mi a végzettsége, már túlhaladt az idő. „Miért érdekelné ez bárkit, egy egyetemi bürokratán kívül? Coase pedig félreérthetetlenül nem az.”

Másrészt nem fogadja el Demsetz az imperializmus megalapozásaként Hirshleifer magyarázatát sem, amely szerint a közgazdaságtan kategóriái olyannyira egyetemesek, hogy minden tudományterületen alkalmazhatóak. Hiszen – érvel – végül is mindenütt közgazdászra volt szükség ahhoz, hogy az imperializmus sikert érjen el. Ez az ellenérv persze vitatható, legalábbis találhatók kivételek: olyan területek, ahol nem Becker, Stigler, Buchanan, a formális matematika eszközeivel jól felfegyverzett közgazdászok voltak a kezdeményezők. Éppen Buchanan (1987) vezeti be, mint láttuk, a jogász végzettségű Gordon Tullockkal kapcsolatban az alkati közgazdász (natural economist) fogalmát, s igen érzékletesen festi le jellemzőit.

A közgazdaságtan legfontosabb problémája – egyébként a többi társadalomtudományok lassú előrehaladásának egyik okaként éppen egy ilyen centrális kérdés hiányát jelöli meg Demsetz – Adam Smith óta az ár-, bér- és kamatmechanizmusok működésének magyarázata volt. Ez a második világháború körüli években nyerte el végső alakját, s csak néhány nyitott kérdést hagyott hátra.¹³ A magyarázat közben alkalmazott feltevések – épp mert lényegtelen tényektől tekintettek el – a kereskedelmi életben, tömegforgalom körülményei között, idegen üzleti partnerek viszonyában reálisak voltak. Azaz az árrendszer mint decentralizált koordinációs mechanizmus szempontjából deskriptíve is helyes, pontosabban az elhanyagolhatótól tekint el egy (1) magántulajdonra épülő, (2) kompetitív, (3) nem tervszerű (unplanned), (4) kereskedelmi rendszer, melyet (5) a tevékenységek szerinti szaksodás jellemez, és (6) jól informált, (7) jogkövető (law-abiding), (8) önérdék-követő, (9) racionális emberekből áll, akik idegenek egymás számára, de (10) kapcsolatban állnak egymással áruk és szolgáltatások cseréje révén.

Demsetz ezek után kitér a racionalitás-posztulátum védelmére. Elveti mind Frank Knight bizonytalanságra alapozó érvét, mely szerint a vállalkozó tapasztalat híján nem képes racionális kalkulációra (ezért a szerencsében bízva túlzott mértékben

¹³ Ezek szerint (Demsetz 1997: 4) az oligopólium, a munkanélküliség dinamikája és a gazdasági növekedés (fejlődés) problémái.

ruhába és átlagosan negatív hozamot ér el), mind Herbert Simonnak (1982) a helyzet bonyolultsága és a mentális kapacitás korlátozottsága alapján hangoztatott híres „korlátozott racionalitás” és „kielégítő megoldásra törekvés” tételeit. Sőt azokat a kísérleteket is elutasítja – a kísérleti körülmények valószerűtlensége alapján –, melyek az emberi viselkedést mozgóató hagyományosan feltételezett racionalitást empirikusan cáfolják.¹⁴

Érdemes megemlíteni, hogy Demsetz egyetértőleg idézi (1997: 10) Alfred Marshallt, aki a *Principles C* függelékében így írt: „A közgazdaságtanban nagyobb előrelépések történtek, mint bármely más társadalomtudományban, mert határozottabb és pontosabb amakoknál. De ha kiterjesztjük érvényességi körét, ez magával hozza a tudományos precizitás bizonyos elvesztését; azt a kérdést pedig, hogy vajon nagyobb veszteség származik-e a szemléletmód kiszélesedéséből, mint nyereség, nem lehet szigorú és merev szabályok szerint eldönteni.” Ezért ad nagyrészt igazat Demsetz Marshallnak, aki az üzleti tevékenységre korlátozta a közgazdaságtan hatáskörét. Ugyanakkor az idézetet a következőképp interpretálja: az imperializmus elfogadható költség-haszon alapon. Addig terjeszkedhetik a közgazdaságtan más diszciplínák felé, míg a magyarázat sikerét az anyagi motívumok (wealth) cselekvést meghatározó voltának csökkenéséből adódó pontatlanság a határon ki nem egyenlíti. Vagyis Demsetz – s nagyjából a tradicionalista program – azt vallja, hogy a Gossen-törvényeket az imperializmus értékelésekor is alkalmaznunk kell.

A pszichologista imperializmus

Nevével némileg ellentétben a pszichologista imperializmus is közgazdaságtani irányzat. Alapvető törekvése, hogy kísérletek, pszichológiai eredmények alapján olyan új emberképet dolgozzon ki, mely elsősorban a HO deskriptíve szegényes képét realisra, sokszínűre formálja.¹⁵ Ezáltal nemcsak a gazdasági jelenségek új megvilágítását nyújtja, hanem mint általános emberkép is adekvát leírással szolgál. A kutatási program kemény magvában négy speciális feltevés helyezkedik el:

1. Az ember kognitív korlátai miatt komplex helyzetekben nem tud tökéletesen kalkulálni: korlátozottan racionális (Simon 1982).
2. Az információ – amellet, hogy költséges – értelmezésre szorul, ráadásul értékét csak a megszerzés után tudjuk meg.
3. Az elemzés hangsúlya a döntési folyamaton van, a racionalitás procedurális.
4. A cselekvő nem maximalizál, hanem addig folytatja a keresést, amíg egy bizonyos aspirációs szintet elérő (satisficing) megoldást nem talál.

Az irányzat részletes értékelése helyett csupán megemlítünk néhány nehézséget. A nem maximalizáló tételező 4. feltevés roppant nehéz, ha nem lehetetlené teszi az aggregálást és specifikus, de általánosítható érvényű (makrojelenségekről szóló) kijelentések megfogalmazását. A pszichológiai megalapozás ingoványos talajra tévedhet, ha az emberi motívumok feltárása során például introspekcióba bocsátkozik.

¹⁴ A kísérletekkel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy sok közülük épp alapvető közgazdasági tételek igazolásával szolgált. Lásd Kagel et al. 1975; Kagel–Roth 1995.

¹⁵ Az irányzat reprezentánsának kell tekintenünk Jon Elstert is annyiban, amennyiben például az emberi cselekvés racionalisztikus modelljét – mint ismert – úgy építi fel, hogy a „vágyak és lehetőségek” közt kölcsönhatást tételez. (Nem fogadja el a fenti 6-7. feltevést.)

E ponton mindenképp meggyőzőnek látszik Friedman példája (1953), amely szerint az üzletemberekkel készülő interjúkra nehéz makroökonómiát építeni. Persze nem *elvileg* lehetetlen.¹⁶

Ha nem ragaszkodnak a program követői szigorúan az empirizmushoz, hanem belátják az általánosítás szükségességét, akkor nemigen juthatnak annál jobb következtetésre, mint hogy progresszivitásban (a lakatosi tudományfilozófiai értelemben) és nem a modell bonyolításában, reálisabbnak hitt feltevések beépítésében kell felvenniök a versenyt a rivális programokkal. Igaz, hogy a feltevésekkel való takarékosság és a modell egyszerűsége nem tudományos (ön)cél, de ezt azoknak is világosan kell látniuk, akik épp azzal vetik el a HO-sémát, hogy annál sokkal világosabb és áttekinthetőbb, a pszichológiai kutatások nyomán megalapozott és egyszerű alaptételeket javasolnak. (Például a maximalizálás helyett valamilyen múltbeli, természetes vagy aspirációs szinttől való eltérés minimalizálását a fogyasztói viselkedés magyarázatában.) A pszichológusok csekély szerepének bizonyára tudomány-szociológiai okai is vannak (Rabin 1998), mint minden tudományos jelenségnek: Az imperializmusok ilyen externalista értékelésére azonban nem térünk ki.

Az *a priori* imperializmus

A program veleje megfogalmazható Hirshleifer szavaival (1985: 53): „Egyetlen társadalomtudomány létezik. Ami a közgazdaságtan imperializmusának átható erejét adja, az az, hogy analitikus eszközeink – szűkösség, költség, preferenciák, lehetőségek stb. – valójában egyetemesen alkalmazhatóak. Még ennél is fontosabb, hogy ezeket a fogalmakat olyan két elkülönült, de összekapcsolódó struktúrába szerveztük, mint az optimalizáció az egyéni döntések szintjén és az egyensúly az elemzés társadalmi szintjén. Vagyis valójában a közgazdaságtan nem más, mint a társadalomtudomány egyetemes nyelvtana.”¹⁷

¹⁶ Weber írja, a (bio-)pszichológiai, azaz természettudományi (kauzális) magyarázatokat bírálva (1987 :49): „téves az az elképzelés, amely valamiféle »pszichológiában« látja a megértő szociológia legvégső »alapját« [...] És »pszichológiai« megfontolások egy szemernyit sem teszik érthetőbbé számunkra sem a racionális megfontolásokat – például valaki azt latolgatja, hogy egy meghatározott cselekvés a várható következményeket tekintve kedvez-e bizonyos adott érdekeknek vagy sem –, sem pedig az előzetes megfontolások eredményeként hozott elhatározást. A szociológia viszont (és a nemzetgazdaságtan is) éppen az ilyen racionális előfeltevésekre építi a legtöbb »törvényét«. Ezzel szemben csakugyan vitathatatlan, hogy a cselekvés *irracionális* mozzanatainak szociológiai magyarázatához a *megértő* pszichológia döntően fontos segítséget adhat. Ez azonban mit sem változtat az alapvető módszertani tényálláson.”

¹⁷ S még tágabb perspektívában a közgazdaságtan mint political economy, illetve a biológia mint natural economy csak részei az általános, egyetemes közgazdaságnak (Ghiselin 1978). Ez a tágabb perspektíva a továbbiakban nem foglalkoztat minket. Persze nem szabad elfelejtenünk, hogy amint a „Minden ember halandó.” állítás falszifikálhatatlansága miatt popperi értelemben nem tudományos állítás (helyesebben jó példa a naív falszifikacionizmus tarthatatlanságára), ugyanígy nem az az evolúciós hipotézis, vagy a szociobiológia önző gén koncepciója sem. Egyben azonban el is térnek a falszifikációs paradoxontól: metafizikai állásfoglalást igényelnek.

A következőkben Ingo Pies nyomán (1993: 90–119) rekonstruáljuk Becker imperializmusát. Az első tisztázandó kérdés a HO státusa. A sok félreértés, sőt „önfélreértés” (Selbstmissverständnis; különösen a tradicionális imperialisták részéről) ellenére világosan kell látni, hogy a HO nem emberkép, hanem elemzési konstrukció. A HO fogalma a csereszituációk jellemző tulajdonságait jeleníti meg. Nem valamiféle Péntek előtti Robinson-világ leírása, hanem tömeges és sokszor ismétlődő szituációk modellje.

A cselekvési helyzetet két tényezőcsoport befolyásolja: a cselekvő preferenciái és a szükséges lehetőségekből adódó korlátok. A vizsgálat tárgya két egyensúlyi helyzet közötti változás leírása. Annak érdekében, hogy az ad hoc magyarázatok lehetőségét kizárjuk (ezt nevezi Popper az immunizáló fortélyok tilalmának), a preferenciákat változatlanoknak tételezzük. Az oksági kapcsolat feltárása érdekében *ceteris paribus* feltevéseket alkalmazunk, azaz egyet kivéve minden korlátozó tényezőt konstansnak tekintünk. A paraméterek egymás utáni változtatásával követjük azt a folyamatot, amelyben a maximalizáló cselekvő minden egyes egyensúlyi pontban úgy cselekszik, hogy hasznát maximalizálja.

Becker (1996: 5) új fogyasztói elmélete szerint a háztartás számára a „hasznosság nem közvetlenül a javaktól és a fogyasztói tőkeállományoktól függ, hanem olyan, a háztartás által előállított »termékektől«, mint az egészség, a társadalmi rang, a hírnév és a testi öröme (pleasures of senses)”. E termékeket viszont „a háztartások piaci javak, saját idejük, ismereteik és egyéb emberi tőkejavaik, valamint más inputok felhasználásával állítják elő” (Becker–Stigler 1989: 113).

Mind a preferencia, mind a célok fogalma tisztán formális, tartalom nélküli konstrukció. Ez szükséges ahhoz, hogy a közgazdaságtan valóban – a robbinsi definíciónak megfelelően – a szükséges eszközök és versengő célok rendszerében bármely emberi cselekvést értelmezni tudjon. „A stabilnak feltételezett preferenciák nem olyanféle javakra és szolgáltatásokra vonatkoznak, mint a narancs, az autó, vagy az egészségügyi szolgáltatások, hanem a választás olyan alapvető tárgyaira, amelyeket a háztartás állít elő, miközben piaci javakat és szolgáltatásokat, a saját idejét és más tényezőket használ fel. Ezek a mélyen fekvő preferenciák az élet olyan alapvető szempontjaira vonatkoznak, mint az egészség, a presztízs, az élvezetek, a jóakarát vagy az irigység” (Becker 1976: 4). A hétköznapi szóhasználat szerinti preferenciák (Vorliebe) a korlátok közé kerülnek, a humántőke részeként. Ezek felelősek – a jószágok és a pénzjövedelem változásán túl – a cselekvő viselkedésének változásáért. Magát az egyéni magatartást pedig a mélyen fekvő preferenciák határozzák meg. Mint Pies megjegyzi (1993: 99–100): épp azért, mert a beckeri preferenciafogalom teljesen absztrakttá vált, lehetséges hogy a különféle termékek és szolgáltatások iránti kereslet változása értelmezhető legyen a modellben anélkül, hogy annak alapszerkezetét veszélyeztetné. Vagyis a stabil preferenciák bevezetése olyan műfogás, amellyel az elemző önmagát óvja meg az ad hoc magyarázatok kísértésétől.

A közgazdasági imperializmus mikroalapokon nyugvó, makrojelenségeket magyarázó elméleti keret (Szántó 1998). Ez egyrészt megkülönbözteti a makroszintű magyarázatokkal dolgozó szociológiai iskoláktól, de a pszichológiától is elhatárolja. A szociológus Lindenberg megkülönböztetése szerint az imperializmusban az analitikus primátus (a megismerési cél) a társadalmi szinten, a teoretikus primátus (a megismerés eszköze) az egyéni szinten helyezkedik el (Pies 1993: 102).

Az a priori imperializmus univerzalista törekvéseit Gebhard Kirchgässner így fogalmazza meg (1988: 133): „A tudomány logikája szerint a közgazdasági cselekvési modell alapjául szolgáló »racionalitáselv« a társadalomtudományokban ugyanazt a helyet töltheti be, mint az »okság elve« a természettudományokban. Ugyanúgy, ahogy ott csak akkor beszélhetünk (természeti) törvényekről, ha elfogadtuk az okság elvét, a társadalomtudományokban az emberi viselkedés megértése csak akkor lehetséges, ha elfogadjuk a közgazdasági viselkedésmóddal megfogalmazott különbségtételt preferenciák és korlátok (célok és eszközök) között, és azonkívül abból indulunk ki, hogy az egyének a rendelkezésükre álló eszközöket céljaik elérésére használják.”

Az imperializmus mikro–makro magyarázó sémája nemcsak a társadalmi szintű jelenségek önmozgásos magyarázatának alternatívájaként érdemel figyelmet. Mint mondtuk, a HO modell *konstrukciója folytán* nem lehet alkalmas mikrohipotézisek ellenőrzésére, azaz semmiféle pszichológiai tartalma nincs. (Ezt persze néha közgazdászok is nehezen hiszik el.) Még élesebben fogalmazva, épp azért támaszthat imperialista igényeket ez a modell, mert individualista társadalomelmélet és nem egyéni magatartáselmélet. Annak ellenére így van ez, hogy korlátozó körülmények (igen szűk korlátok, single exit situations) esetében empirikusan is kimutatható a modellel egybevágó viselkedés, az instrumentálisan racionális haszonmaximalizálás.

A HO a makroszintű jelenségek magyarázatának pusztá eszköze. De az a priori imperializmus kutatási programjában egyúttal az egyetlen eszköze is. „Egy makroszintű jelenséget akkor tekintünk megmagyarázotttnak, ha racionális egyéni cselekvések aggregált eredményeként rekonstruálható” (Pies 1993: 107). Az aggregálás során azonban számtalan meglepő, illetve fonák eredmény is születik.¹⁸

¹⁸ Orthmayr a módszertani individualizmusról szóló kiváló elemzésében (1997) elkülöníti „racionális döntések elméletét” és a „kontra-intencionalizmust”, holott ezek nem feltétlenül szembenálló iskolák. (Kontra-intencionalizmusnak nevezi az olyan magyarázó sémák alkalmazását, amelyekben az X célra irányuló egyéni cselekedetek Y társadalmi szintű eredményhez vezetnek.)

Például a – többek között – Adam Smith által felismert jelenség, a decentralizált gazdaság „spontán” koordinációja az ármechanizmus révén a „kontra-intencionalista” sémák egyik altípusának, a láthatatlan kéz típusú társadalmi összefüggéseknek névadó példája. Ennek ellenére nem szokás mereven szembeállítani a klasszikus közgazdaságtan makroökonómiai magyarázatait a racionalitás-posztulátumokkal. Természetesen tartalmilag egyetért ezzel Orthmayr is, amikor egyetértőleg idézi Schellinget (1978: 141): „Ami egy megosztott társadalom millióinak szívében, lelkében, szándékaiban vagy szokásaiban él, az vagy szoros összefüggést mutat azokkal a masszív eredményekkel, amelyeket kollektíve előidéznek, vagy nem.” Persze az ebből levont következtetésével is egyetérthetünk miszerint „az ilyen »vagy igaz, vagy nem« általánosítások elméleti hozama csekély” (Orthmayr 1997: 11).

További újítást hoz Becker elemzési keretébe az alternatívaköltség bevezetése (1976: 5): „Az árak, legyenek azok a piaci szektor pénzbeli árai vagy a nem piaci területek »árnyékárjai«, a szűkös erőforrások felhasználásának alternatívaköltségét mérik, és a közgazdasági szemlélet az »árnyékárakra« történő reakciókkal kapcsolatban ugyanazokkal a feltevésekkel él, mint a piaci árakkal kapcsolatban.” A költségfogalom e kiterjesztése két következménnyel jár. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a közgazdaságtan gazdaságtani múltjától megszabadulva emancipálódjék (Pies 1993: 108). A mérési eszköz hiánya súlyos akadály volt az elemzés hatókörének kiterjedése előtt, de ezáltal leomlott. A második, még fontosabb eredmény Pies szerint egyenesen „a neoklasszika forradalmasítását” jelenti. „Ezáltal az egész elmélet logikai státusa változik meg... A HO modellje abba a mondatba sűrítendő, hogy az emberi cselekvéseket a költségek irányítják.” Ez a mondat nem tartalmaz többé a valóságról szóló kijelentést: „ezáltal válik a HO-konstrukció közgazdasági a priori-vá” (Pies 1993: 109). Ez persze azt is jelenti, hogy képesnek kell lennie minden társadalmi jelenség magyarázatára költségterminusok használatával, ami tovább erősíti az elméletet. Ugyanis a stabil és mindenkinél azonos preferenciák feltevéséhez hasonlóan a költségek szem előtt tartásával való cselekvés axiómája újabb ad hoc, tartalomcsökkentő válaszok lehetőségét zárja ki. Újabb költségtípusok azonosításával lehetővé teszi a társadalmi jelenségek post hoc racionalizálását. Jó példa az, amikor Becker az elméletnek látszólag ellentmondó jelenséget, hogy tudniillik a normál jószágnak tekinthető gyerek „fogyasztása” a jövedelemmel együtt nem nő, inkább csökken, a gyermek minőségének fogalmával, illetve a gyermeknevelés alternatívaköltségével magyarázta meg (Becker–Lewis 1973).

Ez a pre-empirikus konstrukció valóban a természettudományok „törvényeivel” analóg: „Nyilvánvalóan az a feltevés, hogy ilyesféle (ti. post hoc bevezetett) költségek léteznek, a közgazdasági szemléletet ugyanolyan módon teszi zárttá vagy »önállósítja«, amint a feltevés, hogy léteznek (eddig meg nem figyelt) energiafelhasználások, zárttá teszi az energiarendszert, és az energia-megmaradás törvényét biztosítja. A kémia, a genetika és más tudományok analitikus rendszerei hasonlóképp válnak zárt rendszerré. A döntő kérdés az, vajon a rendszert termékeny módon tesszük-e zárttá” (Becker 1976: 6).

Ezt persze már Weber is kimutatta *A határhaszon-elmélet és a pszichofizikai alaptörvény* című dolgozatában és utalt rá több más helyen is. Így ír: „A határhaszon-elmélet az emberi cselekvést, bizonyos megismerési célok érdekében, úgy tekinti, mintha elejétől végéig *kereskedői számítás* ellenőrizné... Mindez valójában az *ellentéte* valamiféle »pszichológiának«! – Az elmélet, amely ebből a talajból kinő, feltevéseit, bár azok kétségtelenül »irreálisak«, ugyanilyen kétségtelen módon nem az újjából szopja” (idézi Pies 1993: 109–110).¹⁹ Akkor, amikor Weber a „határhaszon-elmélet heurisztikus jelentőségéről” beszél, vagy általában az ideáltípusoknak az elméletben betöltött szerepét vizsgálja, az imperializmus elvi megalapozásához

¹⁹ Weber e cikkét részletesen elemzi Csontos 1997.

járul hozzá.²⁰ De nemcsak ehhez. A szociológusok táborának jelentős része számára talán Weber teheti legalábbis megfontolandóvá, hogy a közgazdaságtan társadalmi jelenségeket magyarázó modelljét komolyan tanulmányozzák.

* * *

Befejezésül álljon itt Becker Nobel-díjas előadásának egy rövid bekezdése (1996: 155–156): „Szándékosan választottam ki bizonyos témákat – mint például az addikciót – hogy kipuhatoljam a rational choice theory határait. William Blake azt mondta, hogy sohasem tudod meg, mi az elég, míg nem láttad mi a több mint elég. (Erre a mondásra Jon Elster hívta fel a figyelmemet.) Lehet, hogy munkáimban időnként túl sok racionalitást tételeztem fel, de azt hiszem hogy ez ellenszerűl (antidote) szolgál azzal a számos kutatással szemben, amelyek nem tulajdonítanak elég racionalitást az embereknek.”²¹

Irodalom

Abell, P. 1996. Sociological Theory and Rational Choice Theory. In: B. S. Turner (ed.) *The Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford–Cambridge: Blackwell

Alchian, A. A. 1950. Uncertainty, evolution and economic theory. *Journal of Political Economy*, 58(3) 211–221.

²⁰ Weber és a racionális döntések elméletének kapcsolatára már sokan utaltak (pl. Abell 1996: 252; Erdélyi 1999: 31). Anélkül, hogy e kapcsolatot részletesen rekonstruálnánk, röviden idézünk néhány kiragadott mondatot a *Gazdaság és társadalom* első oldalairól annak illusztrálására, hogy (részben a tradicionális, részben az a priori) imperialisták is Weber jogos, bár nem kizárólagos örökösének tekinthetik magukat. (Webernek a pszichológistákkal kapcsolatosd álláspontjára vonatkozóan lásd a 16. számú lábjegyzetet.)

„A szigorú célracionális cselekvés konstrukciója [...] evidens érthetősége és – a racionalitáshoz tapadó – egyértelműsége folytán [...] mint típus („ideáltípus”) arra használható a szociológiában, hogy a reális, mindenféle irracionalitások (érzések, indulatok, tévedések) által befolyásolt cselekvést a tisztán racionális viselkedés esetén várható folyamattól való „eltérésként” érethessük meg. [...] Ezt az eljárást azonban természetesen nem szabad úgy felfogni, mintha a szociológia valamiféle racionalista előítélethez kötődne; csupán módszertani eszközről van szó, nem pedig arról a meggyőződésről, amely szerint az életben csakugyan túlsúlyban vannak a racionalista elemek” (1987: 39–40).

„A társadalmi cselekvés azon ideáltipikus konstrukciói, amelyekkel például a gazdasági elmélet dolgozik, abban az értelemben tehát „valóságidegenek”, hogy – a gazdaság esetében – kivétel nélkül ezt kérdezik: miképpen *menne végbe* a cselekvés az ideális – és emellett tisztán gazdasági irányultságú – célracionalitás esetében? [...] Az is lehet, hogy éppen a cselekvés valóságos menetének az ideáltipikustól való *eltérése* könnyíti meg a *valódi* motívumok megismerését. [...] Minél pontosabbak és egyértelműbbek az ideáltipikus konstrukciók – ebben az értelemben tehát: minél *idegenebbek* a világtól –, annál inkább alkalmassak terminológiai, valamint osztályozási célokra, és annál nagyobb a heurisztikus értékük” (1987: 50).

²¹ Jon Elster Becker addikció-modelljéről írott (éles) bírálatának címe is erre utal (More than enough), miközben első mondata így szól (1997: 749): „Ha Gary Becker nem léteznék, ki kellene találni.”

- Antal D.–Wágner A. 1998. *A neoklasszikus kutatási program. TDK dolgozat.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
- Becker, G. S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior.* Chicago: University of Chicago Press. Az azonos című bevezető tanulmány magyarul: Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája.* Budapest: Aula 1997, 13–29.
- 1993. (1975. 1964.) *Human capital. A theoretical and empirical analysis with special reference to education.* (3. kiadás) Chicago–London: University of Chicago Press
- 1996. *Accounting for tastes.* New York, London: Harvard UP
- Becker, G. S.–Lewis H. G. 1973. On the interaction between the quantity and quality of children. Part 2. *Journal of Political Economy*, 81(2) Supplement 279–288.
- Becker, G. S.–Stigler G. J. 1996 [1977]. De gustibus non est disputandum. In: *Becker 1996*, 24–49. Magyarul: Stigler G. J. 1989. Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok. Budapest: KJK. 111–132.
- Beed, Clive–Beed Cara 1996. Polarities between naturalism and non-naturalism in contemporary economics: An overview. *Journal of Economic Issues*, 30(4) 1077–1104.
- Bibó I. 1986. *Válogatott tanulmányok. I–III.* Vida I.–Nagy E. (szerk.) Budapest: Magvető
- Blaug, M. 1980. *The methodology of economics or how economists explain.* Cambridge: Cambridge UP
- Buchanan, J. M. 1987. The Qualities of a Natural Economist. In: C. K. Rowley (ed.) *Democracy and Public Choice. Essays in Honor of Gordon Tullock.* Oxford: Basil Blackwell, 9–19.
- Coase, R. H. 1994. [1978] Economics and Contiguous Disciplines. In: *Essays on Economics and Economists.* Chicago: University of Chicago Press, 34–46.
- Cserne P. 1998. *Vallás és közgazdaságtan. A racionális döntések elméletének vallás-szociológiai implikációi.* Kézirat
- Csontos L. 1997. Max Weber a gazdaságelmélet metodológiai alapjairól. *Szociológiai Szemle*, 4, 3–18. (Kötetben: Csontos L.: Imeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás. Budapest: Osiris. 1999, 30–45).
- Demsetz, H. 1997. The primacy of economics: An explanation of the comparative success of economics in the social sciences. Western Economic Association International 1996 Presidential Address. *Economic Inquiry*, 35(1) 1–11.
- Elster, J. 1997. More than enough. Review of Becker 1996. *University of Chicago Law Review*, 64(2) 749–764.
- Erdélyi Á. 1999. Max Weber és a 20. századi társadalomtudomány. In: Erdélyi Á. (szerk.) *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása. Akik nyomot hagytak a 20. századon 5.* Budapest: Napvilág, 7–31.
- Febrero, R.–Schwartz P. S. (eds.) 1995. *The essence of Becker.* Stanford: Hoover Institution Press
- Forrai G. 1996. Lakatos Imre tudományfilozófiája. *Replika*, 23–24, 7–17.

- Friedman, M. 1953. The methodology of positive economics. In: *Essays in Positive Economics*. Chicago: University of Chicago Press. (Magyarul: A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*. Budapest: KJK, 1986, 17–50).
- Ghiselin, M. T. 1978. The economy of the body. *American Economic Review*, 68(2) 233–237.
- Green, D. P.–Shapiro J. 1994. *Pathologies of rational choice theory: a critique of applications in political science*. New Haven: Yale UP
- Hirshleifer, J. 1985. The expanding domain of economics. *American Economic Review*, 75(6) 53–68.
- Iannaccone, L. 1998. Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36(3) 1465–1496.
- Kagel, H. J. et al. 1975. Experimental studies of consumer demand behavior using laboratory animals. *Economic Inquiry*, 35(1). 22–38.
- Kagel, J. H.–Roth A. E. (eds.) 1995. *The handbook of experimental economics*. Princeton: Princeton UP
- Kirchgässner, G. 1988. Ökonomie als imperialistische Wissenschaft. Zur Anwendung des ökonomischen Verhaltensmodells in benachbarten Sozialwissenschaften. In: Boettcher E.–P. Herder-Dorneich–K-E. Schenk (Hrsg.) *Jahrbuch für Neue Politische Ökonomie*. Tübingen: Mohr. Bd.7. 1988. 128–145.
- 1991. *Homo Oeconomicus. Das ökonomische Modell individuellen Verhaltens und seine Anwendung in den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*. Tübingen: Mohr
- Lakatos I. 1997. *Tudományfilozófiai írások*. Budapest: Atlantisz
- Latsis, S. J. (ed.) 1976. *Method and Appraisal in Economics*. Cambridge: Cambridge UP
- Mázsa P. 1994. *Friedman, 1953. világa*. Doktori értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
- Mátyás A. 1996. *A modern közgazdaságtan története*. (3. kiadás) Budapest: Aula
- McKenzie, R. B.–Tullock, G. 1978. *The New World of Economics: Explorations into the Human Experience* (2. kiadás)
- Mirowski, P. (ed.) 1991. *Natural images in economic thought. „Markets read in tooth and claw.”* Cambridge: Cambridge UP
- Monroe, K. 1991. The theory of rational action: What is it? How useful is it for political science? In: Crotty, W. (ed.) *Political science: looking to the future*. Evanston: Northwestern UP
- Orthmayr I. 1997. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3, 3–31.
- Pies, I. 1993. *Normative Institutionenökonomik: zur Rationalisierung des politischen Liberalismus*. Tübingen: Mohr
- Pies, I.–Leschke M. (Hrsg.) 1998. *Gary Beckers ökonomischer Imperialismus*. Tübingen: Mohr
- Polányi K. 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat

- Posner, R. A. 1981. *The Economics of Justice*. Cambridge: Harvard UP
- 1993a. Reply. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 149(1) 119–121.
- 1993b. Nobel laureate. Ronald Coase and methodology. *Journal of Economic Perspectives*, 7(4) 195–210. (Kötetben: *Overcoming law*. Cambridge: Harvard UP, 1995.)
- Rabin, M. 1998. Psychology and economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1) 11–46.
- Radnitzky, G.–Bernholz P. (eds.) 1987. *Economic Imperialism. The Economic Approach Applied Outside the Field of Economics*. New York: Paragon House Publishers
- Ramb, B.-T.–Tietzel M. (Hrsg.) 1993. *Ökonomische Verhaltenstheorie*. München: Vahlen
- Robbins, L. 1935. *An essay on the nature and significance of the economic science*. (2. kiadás) London: Maxwell
- Rowley, C. K. 1987. Natural Economist or Popperian Logician? In: Rowley C. K. (ed.) *Democracy and Public Choice. Essays in Honor of Gordon Tullock*. Oxford: Basil Blackwell, 21–26.
- Schelling, T. 1978. *Micromotives and Macrobehavior*. New York: W.W. Norton. (3. fejezete magyarul: Termosztátok, tragacsok és más model családok. In: *A racionális döntések elmélete*. Vál.: Csontos László. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1998, 208–241.)
- Simon, H. A. 1982. *Korlátozott racionalitás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: KJK
- Souter, R. W. 1933. *Prolegomena to relativity economics: an elementary study in the mechanics of an expanding economic universe*. New York: Columbia UP
- Stigler, G. J. 1982. *The economist as preacher*. Oxford: Basil Blackwell
- 1984. Economics, the imperial science? *Scandinavian Journal of Economics*, 86(1) 301–313.
- Swedberg, R. 1990. *Economics and Sociology. Redefining their boundaries: Conversations with economists and sociologists*. Princeton: Princeton UP
- Szakadát L. 1995. Ronald Coase és a közgazdaságtan módszertana. *Közgazdasági Szemle*, 42(11) 1044–1051.
- Szántó Z. 1995. A társadalom ökonómiája és a gazdaság szociológiája. In: Temesi József és tsai (szerk.) *Új utak a közgazdasági, üzleti, és társadalomtudományi képzésben. Jubileumi tanulmánykötet*. Budapest: BKE. II. k. 643–652.
- 1998. A makroszociológia mikroalapjairól (multidiszciplináris megközelítésben). Gondolatok Tardos Róbert Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára című tanulmánya kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 2, 89–108.
- Weber, M. 1987. *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Budapest: KJK
- Zeller Gy. ifj. 1991. Az osztrák iskola metodológiai háttere. Egy nem pozitivistá metodológia furcsa sorsa a közgazdaságtanban. *Aula – Társadalom és Gazdaság*, 3, 24–37.